

қоса жұмсаған қас батыр Бөгенбай Ақмола мен Көкшетау аралығындағы Ереймен жерін мекен еткен.

Қазақ халқының бостандығы мен тәуелсіздігі үшін жоңғар шапқыншыларына қарсы шайқастардағы Бөгенбай батырдың ерліктері оны қазақ халқының ең ардақты ұлдарының қатарына қосты, отансүйгіштік пен қайсарлықтың жарқын үлгісіне айналдырды.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР:

1. Гавердовский Я.П. Обозрение киргиз-кайсацкой степи, ч. II // Архив Ленинградского отделения института истории России. Коллекция 115. № 495. Л. 84-85.).
2. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық.- Алматы. 1998. Т.3.128 бет.
3. Л.Мейер. Киргизская степь Оренбургского ведомства.СПб., 1865. -5 б.
4. Казахско-русские отношения в XVI - XVIII вв. А.; 1961, т.1, 385 бет.
5. К истории каракалпаков XVIII в. // Красный архив. 1938, № 6, 245 – б.
6. Қобландин Қ.И. Ер есімі ел есінде // Қазақ халқының XVIII ғ. 1 жартысындағы өз бостандығы мен тәуелсіздігі үшін азаттық күресі. Целиноград, 1994. 41-46 бб.
7. Бес ғасыр жырлайды.2 томдық/ Құраст.: Мағаун М., Байділдаев Б.М. – Алматы, 1989. - Т.1. 100 б.
8. Орынбор облысының мемлекеттік архиві. 122 қор, 1 тізбе.3 іс . 147 пп.
9. Козыбаев М.К. Избранные труды. В двух томах. Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. – 304 б.
10. Крафт И.И. Сборник узаконений киргизских степных областей. Оренбург, 1898.

ҚАЗІРГІ ОТАНДЫҚ ТАРИХНАМАДАҒЫ «ЖАҢА БАҒЫТТЫ» ЗЕРТТЕУДІҢ НЕГІЗГІ ҰСТАНЫМДАРЫ

Шамшиденова Ф.М.

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
ғылымдарының кандидаты, доценті

Қазіргі тарихнамадағы «жаңа бағытты» ХХ ғ. 60-жж. бастап бірнеше ірі топқа бөлуге болады. Жалпы «жаңа бағыттың» ерекшелігін сипаттағанда бес бағытты бөліп көрсетеміз:

1) 1960-1980-жж. кеңестік тарих ғылымына жалпы сипаттама жасалды немесе жеке мәселелер бойынша тарихнамалық талдау жасалған болатын. Мысалы, ХХ ғ. басында өнеркәсіптің дамуы (Коротков, 2011), көп укладтылық туориясының (Гаврилов, 2003) ерекшеліктері туралы пікірталастарды атауға болады.

2) «жаңа бағыт» тарихшыларының зерттеу бағыттарының қалыптасу алғы шарттары, мәселелер және олардың құрамы, жалпы белгілері (Поликарпов, 1996). Онда кеңестік тарихнамадағы осы бағыттың нақты мәліметтері келтірілген.

3) Осы қозғалыстың жеке өкілдеріне арналған мақалалар. Бұл топтағы жұмыстар көп. Тарихшының өмірбаяны, жеке қасиеттері, ғылыми нысандары

сипатталған. Мысалы, К.Н. Тарновскийдің (Тарновский, 2002), П.С. Волобуевтың (Проблемы истории России, 1996). Осы топтағы тарихшыларға арналған тұтас жинақтар шыққан болатын.

4) «Жаңа бағыт» өкілдерінің зерттеу пәні болған жеке ірі мәселелер қарастырған зерттеулер (Аграрная проблема, 2014). Онда тарихшылардың жеке жұмыстарына, әлеуметтік–экономикалық дамуға, XX ғ. аграрлық мәселеге, 1917 ж. революциялық мәселеге талдау жасалған. Бұл жұмыстардың ерекшелігі зерттеу мәселелерінің көп жақтылығында.

5) Тарихи журналдардағы пікірталастар. 1980-ж. аяғы – 1990 жж. басында тарихи мерзімді баспасөзде «жаңа бағыт» тарихшыларының көзқарастары туралы пікірталастар жазылды (Поликарпов, 1989). Оған «жаңа бағытты» жақтаған реабилитацияны жақтаушылар ретінде В.В. Поликарпов, И.И. Минц, И.Д. Ковальченко, оның қарсыластары В.И. Бовыкин, Б.Х. Ортобаев, т.б. қатысты.

Қазіргі тарихнамада «жаңа бағытты» зерттеушілерінің бірқатар ерекшеліктерін ажыратуға мүмкіндік береді. Біріншіден, бұл мәселе бойынша жазылған көптеген еңбектерді жазған тарихшылар сол «жаңа бағыт» тұсында немесе біраз кейін қалыптасқан тарихшылар жариялады. Көптеген жұмыстарды «жаңа бағыт» өкілдерімен жеке таныс болғандар жазды. Екіншіден, тіркелмеген қозғалыс болғандықтан, біздің ойымызша, қазіргі кезге дейін бұл тақырып бойынша жүйеленген еңбек жоқ.

«Жаңа бағыт» қазіргі тарих ғылымында жақсы зерттелгенімен көптеген мәселелер толық ашылмаған. Мысалы, алдыңғы толқындағы ғалымдарға осы бағыттың ықпалы қандай болып жатқаны өзекті мәселе болып табылады. Осы фактіден оның болашағы шығады: біріншіден, жинақталған еңбек жазу; екіншіден, зерттеулердің нәтижесін қарастыру. Жаңашыл тарихшыларды сынаған ресми доктринаның да ұстанымын және шетел тарихнамасының да көзқарасын айқындау қажет.

Ұлттық тарихты зерттеудің өзекті мәселелері тарихнамалық еңбектерде жарияланды (Төлебаев, 2016).

Қазақстан тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған көптеген тарихи зерттеулер жарық көрді. Оларда шекара мәселесі, Қазақ хандығының тарихы, тәуелсіз Қазақстан тарихы, т.б. мәселелер қозғалды.

Отандық тарихнамаға қатысты М.Қ. Қозыбаевтың (Козыбаев, 2015) еңбегі – маңызды әдістемелік мәселелерді көтеріп, алдағы зерттеулердің бағыттарын белгілеп қана қоймай, әріптестерімен уақыттың әлеуметтік сұранысына жауап беру арқылы ғылымды байытып сонымен қатар перспективалы болып көрінетін тарихи бағыттарға сақтықпен қарап отырды. Олардың ортақ орны тарихи процестер мен құбылыстарға не феноменологиялық, не жақсы жағдайда тар құрылымдық көзқарас болып табылады. «Көшпенділік» деген пікірталас концепциясын жасаушы Н.Е. Масановтың (Масанов, «Қазақтардың көшпелі өркениеті» атты белгілі еңбегі құрғақ аймақтағы көшпелі шаруашылықтың экологиялық факторларын дұрыс қарастыруымен ерекшеленеді, бірақ бұл қиын түркі-

мұсылмандық мәдени-тарихи жадының, әдеби-көркем шығармашылығының шынайы дәлелдеріне орын жоқ өркениетті сипаттау туралы мәлімдемелермен келіседі. Олай болса, түркі-моңғол өркениетіндегі көшпелі жоңғар-қалмақтарды бір жерде, бір уақытта, кейде бірге, кейде бөлек жүрген түркі-мұсылман өркениетінің көшпелі өзбек-қазақтарынан қалай ажыратуға болады, өйткені археологиялық тұрғыдан олар іс жүзінде ерекшеленбейді және 17-18 ғасырлардағы ерекше тілдік айырмашылық болмады ма? Сонда біз «өркениет» ұғымының материалдық атрибуттарға қысқарып, олармен шектелетінімен келісуіміз керек. Осы орайда Н.Е. Масановтың еңбегі 20 ғасырдағы тарихтың материалистік концепциясының ең жоғары жетістігі болып табылады.

«Тарих» таным объектісі ретінде өткенді сипаттайтын ғылым ғана емес, ол болашақ туралы ғылым деген де пікір бар. Өткенді бейнелей отырып, біз қазіргіні білеміз деген «ғылым», сызықтық емес үдерістер логикасы арқылы түсіндіріп және осы незде түсіну арқылы болашаққа стратегия жасаймыз. Басқаша айтқанда, болжамдар, репрезентациялар, тәжірибе ретінде өткенді түсіндіру

Бірақ бұл тарих ғылымынан гөрі тарихи саясат туралы болып табылады. Неге тарихтың ғылым ретіндегі маңызы өткеніміз туралы түсінікті ағымдағы саяси конъюнктураның бір сәттік мүддесін қамтамасыз ету үшін өткен күндердің фактілері туралы хабарламаны жеткізуші рөлінде ғана болады?

Ақпараттық қоғамда тарих, шын мәнінде, кең түрде тұтынылуда, сондықтан «тарих үшін күрес» көп ғасырлық үдерістер мен оқиғаларды сипаттауда танымалға ие болуда. Өйткені тарих білімін тұтынушылар тобы дүние жүзінде сандық және сапалық жағынан соңғы екі ғасырда айтарлықтай көбейді.

Pre-Modern (индустриалды дәуірге дейінгі кезең) дәуірінде, сословиелік қоғамның өзінде, әлеуметтік жағынан, сонымен қатар саяси жағынан да маңызды ұзақ уақытқа арналған шешім қабылдаудың субъектісі болып, әдетте, топтың формальды және формальды емес көшбасшылары, сонымен қатар отбасылық-рулық қауым және кәсіби-шаруашылық ұжымдар болды. Көшбасшылар топ мүшелері алдында жауапты болды, демек, нақ солар осындай бағыттағы шешім қабылдауға керек болатын гуманитарлық-тарихи, онтологиялық білім және өмірлік тәжірибенің қажет екенін айтты.

Қандай-да бір топтың қатардағы мүшесі бола отырып, оларға ақпаратты өңдеу және күрделі гуманитарлық білімді игерудің еңбек сиымдылығы мен күш-қуаттың көп кететін жұмысты оларға сеніп тапсыруға болады. Алайда, ғылыми-техникалық революцияда кеңейтілген қайта өңдеуде жаңа энергетикалық деректерді игеру, және оның ізінен келетін индустриаландыру, адам мен хайуанаттың энергиясы орнына двигательдерде утилизацияланатын бумен жүретін, көмір, мұнай, радио мен электр қуаты, басқаша айтқанда, технологиялық уклад орнына – жеке адамның ақпаратты қайта өңдейтін және шешім қабылдайтын субъект ретінде, «адам – машина» байланысында оператор ретінде тек өсіп отырды. Бұл қызметтер қауым

көшбасшыларынан жіберілді, немесе бастамашыл адамдар оларды дербес игерді, жаңа жұмыс орындарын және өткізу каналдарын ашты. Күрделі ақпараттың қызметкер-қайта өңдеушіге деген өсіп жатқан сұранысы адамның танымдық әлеуеті әлеуметтік жағынан біркелкі емес қатынасқа бағытталады да, оның салдары тарих туралы түсінігі және этномәдениеті әр түрлі болатын адамдардың топтарын өзіне тартады. Сондықтан гуманитарлық-тарих білімді және тәжірибені қолданушылар саны өсуімен байланысты болашаққа дербес стратегияны жасауға талпынатындар және қабілеттілер сынамақшы болды. Әлеуметтік жүйенің тұрақтылығын сақтау мақсатымен бұған жауапқа басқару жүйесі ретінде күрделендіру мен қайта қарау, сонымен қатар билік элитасының құзырлығына деген талапты күрделендіру қажет болды.

Кез келген нәрсені интернет пен әлеуметтік желілер өзіне жегіп алған кейінгі индустриалды (post-modern) дәуірдегі ақпараттық қоғамда сәйкестік (identity сәйкестік дегенді білдіреді) туралы мәселе, яғни бірегейлік туралы, өркениетті, идеологиялық стратегиялардың мәдени-тарихи таңдауы туралы мәселе әркімнің алдында тұрады (Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстан тарих ғылымы, 2022). Сыртқы көшбасшыларға жауапкершілікті бере отырып, шешім қабылдауда қайта орын беру, қайтадан сену арқылы дербес жеке жауап беруден алшақтау күрделі болады. Бұл жөнінде Э.Фромм жазған болатын. Бірегейліктің өзін-өзі анықтауы, өмірлік стратегияны таңдау сыни тұрғыда емес игерген білім мен сыртқы тәжірибе негізінде дәстүрге, аға буынның үлгісі мен шешіміне ілесу нәтижесінде инерциямен жүзеге асады. Жаңа ұрпақтың дербестікке талпынуы, тарихты қайта ой елегінен өткізіп, қоғамның біркелкі еместігін түсінуде, өзгеріп жатқан жағдайда әлеуметтік-мәдени айырмашылықтарды тануда гуманитарлық білімге деген сұранысты арандатады.

Тарихшылар мен гуманитарлық ғылым ғалымдарының ғылыми-кәсіби қауымдастығы рационалды себептік-салдарлық байланыстарға сүйеніп, өткеннен қазіргіге өтіп жатқан оқиғалар мен үдерістердің даму логикасын түсіндіріп қана қоймай, осы негізде тарихи білімді тұтынушылар үшін болашақта жеке және ұжымдық стратегияға қолданбалы тіректерді жасауға лайық па?

Тарихтағы аз зерттелген мәселені айтқанда, ең алдымен, пайдаланушылар тобын нақты айыра білу керек: бір жағынан, тарих ғылымының, мамандар жеке өздері аз зерттелген мәселелер туралы пікірталас жасайтын «кәсіби» тарихтың жағдайы. Екінші жағынан, идеологиялық құрылым ретінде қоғамға арналған қоғамдық тарихи білім, ол «ұлттық» тарихты тұтынушыларды жаппай қабылдау үшін белгіленген, ол жерде жеке болу маңызды емес, жалпы тіректер мен тарихтың «сабақтары» маңызды. Бұл айырмашылықтың мәні бар, өйткені бөліктеріне деген қызығушылық пен жалпы белгіленген ережелерге деген қызығушылықтың түрлі бағыттары мен үйренудің ерекшеліктері болады.

Осы түсіндірме бойынша ұлттық тарихтың міндеті – тарихи фактілерді бекемдеу, ғылыми айналымға деректер мен тарихи мәліметтерді енгізу және

талдау, тарихнамаға шолу жасай отырып, болжамдар мен түйіндерді жасау. Мұндай ақпараттардың тұтынушылары тарихшылар және гуманитарлық бағыттағы басқа мамандар болып табылады. Ұлттық тарихтың негізгі мақсаты негізгі тарихи үдерістер туралы ұжымдық түсінікті қалыптастыру, өткен оқиғалардан қазіргіге және болашаққа деген логикасы мен бір ізділігін түсіндіру. Мұндай мақсат негізінде қоғам бірігетін құндылыққа бағытталған және мақсатты рационалды мұраттар тұрғысынан қоғамдық-саяси құрылыстың тарихи легитимациясының мүддесіне бағынады. Ұлттық тарихтың тұтынушылары әлеуметтік-саяси құбылыстар мен үдерістердің, экономикалық трендтердің векторлары мен логикасын түсінуге мүдделі азаматтар болып табылады. Бұл оларға бірегейліктің дербестігі, ағымдағы оқиғаларға қатынас, қоғамдық құрылысты, мемлекеттік саяси бағытты таңдауда адал немесе адал емес екенін анықтау барысында жеке және топтық бағыт пен жобалауда қажет болады. Осыған сәйкес міндет басымдықтағы, әдістегі, тарихи, жалпы әлеуметтік-мәдени материалды зерттеудегі және қайта презентация жасау әдісіндегі айырмашылықты айқындап береді. Егер осы ұсынысты және әлеуметтік тапсырысты жаңа жағдайда күтуді салыстырсақ, екі міндет те, яғни қазіргі уақыттағы жасалған олардың сапасы аз зерттелгенін айту артық емес, оны мойындауымыз керек. Кәсіби тарихтағы әдіснамаға тарихи материализм тұжырымдамасының дисфункционалдығы тән, қалай болғанда да, бұрынғы КСРО азаматтарының санасында сынға ұшырамай қатып қалған түрі бар.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1.Аграрная история XX века: историография и источники (2014) / под. ред. П.С. Кабытова, Н.Н. Кабытовой, В.В. Кондрашина. Самара.
- 2.Гаврилов Д.В. (2003). Диссидентская «теория многоукладности»: испытание временем на достоверность и жизнеспособность // Урал индустриальный. Бакунинские чтения: материалы V региональной научной конференции. Екатеринбург. С. 5-22.
- 3.Козыбаев М.К. (2015). Избранные труды. Т.1-2. Алматы.
- 4.Константин Николаевич Тарновский. Историк и его время. Историография. Воспоминания. Исследования (2002) / Под. ред. А.Н. Цамутали .СПб.: Русско-Балтийский информационный центр БЛИЦ. 199 с.
- 5.Коротков С.Н. (2011). Дискуссия об особенностях развития русской промышленности начала 20 века в отечественной историографии второй половины 20 века // Научно-технический вестник Санкт-Петербургского государственного университета информационных технологий, механики и оптики. СПб. № 4(74). С.153-157.
- 6.Масанов Н.Э. (1995). Кочевая цивилизация казахов (основы жизнедеятельности кочевнического общества). АлматыСоцинвест - М.: Горизонт. 320 с.
- 7.Поликарпов В.В. (1996). Новое направление 50-70-х г. Последняя дискуссия советских историков // Советская историография. М. С. 349-401.
- 8.Поликарпов В.В. (1989). «Новое направление» в старом прочтении // Вопросы истории. М. № 3. С. 44-61.
- 9.Проблемы истории России: от традиционного к индустриальному обществу. Сборник научных трудов (1996). Екатеринбург: НППП «Волот». 184 с.
- 10.Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстан тарих ғылымы: тарихнама проблемалары (2022). Ұжымдық монография. Е.А. Әбілдің редакциясымен. Алматы. 464 б.

РОЛЬ НАУЧНОГО НАСЛЕДИЯ ЧОКАНА ВАЛИХОНОВА В ИСТОРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ В УЗБЕКИСТАНЕ

Хайназаров Б.Б.

Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека
доктор исторических наук, доцент

Чокан Валиханов, сын Чингиза, был великим ученым, демократом-просветителем, историком, этнографом, фольклористом, путешественником и географом казахского народа.

Чокан Валиханов родился в 1835 году на территории нынешней Костанайской области Казахстана в местечке под названием Кучмурын. Он является правнуком Абилай хана. Чокан вначале обучившись в казахской школе в Кучмурине, и распознав арабскую письменность, согласно высказыванию "сын хана обязан знать семь языков" изучил восточные языки, а также языки народов Центральной Азии.

Чокан Валиханов, служивший при генерал-губернаторе Западной Сибири, принимал участие в научно-исследовательских экспедициях, организованных в Китай и Центральную Азию. В 1858-1859 годах он совершает поездку в Кашгар, в 1855 году ознакамавливается с землями от Омска до Семипалатинска, а также территорий через Аякуз, Капал, до киргизских Ала Туу. По возвращении, путешествует через Жангар к Алакулю и Тарбагатаю. Затем он проходит пешком через центральный Казахстан — Коргоралы, Бояновул, Кукчатов и осенью возвращается в Омск. Именно в этих поездках он начинает записывать шедевры казахского, кыргызского устного творчества, собирать исторические и этнографические материалы и приступать к научным исследованиям.

Чокан Валиханов активно участвует в деятельности Академии наук и Русского географического общества, устанавливая связи с русскими демократами и учеными в период своего проживания в Санкт-Петербурге с 1860 по 1861 год. Помогает им при составлении карты Азии. Он создает научные труды в области истории, географии, политической экономии, этнографии, археологии, фольклористики. В связи с этим такие его работы, как "История Джунгарии", "Дневник путешествия племени", "Дневник путешествия по Кашгарии", "Кыргыз", "Абилайхан", "Западная территория Китайской империи и города Кульджа", "Смерть Кукотай-хана и его поминки", "О мусульманстве в степи", "Труды о казахах", "О судебной реформе", "Казахская генеалогия" важны при изучении этнографии, образа жизни, культуры киргизских, казахских, уйгурских народов Центральной Азии, Восточного Туркестана, Западного Китая и др.